
IV. Formele sacralului religios în comunități “tradiționale”

Mihai Nistor

Religiile societății aurorale au fost extrem de variate, reprezentând un amalgam de credințe, de mituri și rituri, aflate deseori într-o strânsă interdependență. La toate populațiile primitive se întâlnește credința într-un zeu suprem, care uneori este personificarea Soarelui sau a Lunii, a unor munți sau mări. Pe lângă zeul suprem, care este atât de îndepărtat și la care se ajunge foarte greu, sunt cultivați o mulțime de alți zei, reprezentați prin plante, animale, vânt, râuri, vulcani etc. Aceste forme primare de cult stau la baza întemeierii religiilor tradiționale.

IV.1. Animismul (*anima* = suflet, viață; *animus* = spirit)

Termenul de “animism” îl introduce în literatura de specialitate englezul E.B. Tylor odată cu apariția cărții sale *Cultura primitivă* (1872), iar N. Soderblom folosește denumirea de *animatism* pentru a desemna același fenomen religios. Animismul constă în însuflețirea lumii cu ajutorul spiritelor (J.G.Frazer, H. Spencer, G.P. Tiele ș.a.). Esența acestei forme primitive a religiei este “credința în spirite”, într-un principiu deosebit de corp, considerat o forță impersonală, răspândită în întreaga natură și cu ajutorul căreia pot acționa oamenii. După Tylor, la animism s-a ajuns sub influența a două serii de fapte: a. Somnul, inconștiența faptului mistic, catalepsia, boala, moartea, care par a dezvălui primitivului părăsirea vremelnică sau deplină a corpului viu de către principiul spiritual animator; b. Visurile și viziunile care revelează activitatea spiritului independent de corp. Tot aici apare ideea de supraviețuire și de migrație a sufletului după moarte.

Animismul constă în însuflețirea lumii cu ajutorul spiritelor

Ajuns la această concepție, primitivul o universalizează. Pentru că el nu cunoaște altă putere și activitate decât propria acțiune determinată de suflet sau spirit. Treptat, întreaga natură este însuflețită; toate fenomenele sunt concepute antropomorfic și aperate personalist. Totul este cauzat de spirite sau demoni buni ori răi. Zeii politeismului își au sorginea tocmai într-un proces de simplificare și de perfecționare aplicat acestor spirite, proces care va duce la monoteism. De remarcat că reprezentările

animiste au fost proprii tuturor popoarelor, sufletul fiind considerat drept sursă a vieții și a conștiinței.

În faza inițială a animismului, reprezentarea sufletului avea un caracter concret, material; de cele mai multe ori el este legat de umbră sau de respirație. De remarcat că în limbile multor triburi – la tasmanieni, la algonkinii din America de Nord, la zulușii din

Africa – noțiunile de suflet și de umbră erau desemnate prin același cuvânt, iar unele triburi din Australia de vest, din California, eschimoșii din Groenlanda, malaiezii și multe alte popoare, folosesc și astăzi același termen pentru suflet și respirație (și în latină: “anima” înseamnă suflet, viață, dar și suflare, suflu). Pentru eschimos, de pildă, întreaga lume este populată de numeroase spirite care sălășluiesc în aer, vânt, apă și pe pământ. De ele depinde succesul activităților economice pentru că spiritele constituie un fel de proprietate personală a șamanilor. Spirite libere, care să nu fie în dependență personală a unor șamani, nu există. Unii cercetători au negat animismului întâietatea ca formă

de viață religioasă, considerând că ar fi existat în evoluția omenirii un stadiu *preanimist*, în care singura manifestare a fenomenului religios ar fi fost magia (J.H. King ș.a.). Dar, în pofida teoriei preanimiste, se pare că numai animismul, totemismul și magia sunt forme primare ale religiei, așa după cum dovedesc cele mai recente descoperiri ale arheologiei.

IV.2. Manismul

O variantă a animismului este *manismul* (*manes* = sufletele morților). Supraviețuind destrămării corpului, spiritul este temut și venerat printr-un cult. Cum din familie impresionează cel mai mult primul cult – cel al morților, cu timpul, el va deveni *cultul strămoșilor* – rădăcina comună a tuturor religiilor.

În *Das Weltbild der Primitiven* (1924), antropologul german Fr. Groebner, susține ideea conform căreia credința în sufletele morților ar fi partea esențială în animism, iar tema morții apare în practica doliului la văduve, care se ascund sub văluri pentru a nu fi recunoscute de spiritul dezincarnat al defunctului. La toate populațiile primitive credința în nemurire este foarte puternică, moartea fiind considerată cel mai adesea ca o simplă trecere în altă viață. Astfel, credința că obiectele au suflet care se desprinde de ele, când

acestea se rup, a dus la obiceiul care se întâlnește la multe popoare de a sparge lucrurile care se pun în morminte, pentru ca sufletele lor să servească defunctului.

În legătură cu acestea, ni se pare mai convingătoare opinia lui Ambrogio Donini: simbolul cel mai obișnuit al doliului este astăzi culoare neagră sau albă (la negrii bantu). Acest obicei a apărut în momentul când se naște ideea de pur și impur, iar morților au început să le fie atribuite puteri nefaste, simțindu-se nevoia de a marca printr-o culoare ușor de recunoscut obiectele, persoanele și locurile suspectate de a fi fost într-un mod oarecare contaminate prin contactul obișnuit sau ocazional cu mortul. De aici provin modificările în îmbrăcămintea și podoabele care însoțeau perioada doliului. Pentru a reintra în cursul normal al vieții, primitivul trebuia să se supună la anumite ceremonii de purificare rituală.

Convins de existența și nemurirea sufletului, omul tradițional admite, cu timpul, și ideea existenței unui univers deosebit de realitatea terestră, adică o lume “de dincolo”. Astfel apare credința în viața de apoi. Este semnificativ că, la început, ideea lumii de dincolo nu era asociată de posibilitatea unei răsplăți sau de existența raiului și infernului (Platon: “Fedon”, “Apologia lui Socrate”, metempsihoza în filosofia brahmanică și budistă, precum și concepția despre suflet a pitagoreicilor).

IV.3. Religia mana-ei

Noțiunea de “mana” a fost întâlnită pentru prima dată la melanezieni, de către Codrington care a crezut că poate explica prin acest concept toate fenomenele religioase. În mentalitatea unor comunități primitive, mana reprezintă o forță misterioasă și activă pe care o posedă anumiți indivizi și în general sufletele morților și toate spiritele.

În *The Melanesians, their Anthropology and Folklore*, Oxford, 1891, misionarul englez spune că mana este o putere impersonală și de temut ce sălășluiește în pietre, în plante, în arme, în animale, în corpurile războinicilor și, mai târziu, în special în cele ale conducătorilor de trib. Deși conținutul mana-ei consonează cu semnificația conceptelor de *wacan*, *manitu*, sau *orenda* ale triburilor de piei roșii din America de Nord, *tin* al triburilor anamiților; *tondi* al batacilor din regiunile muntoase ale insulelor indoneziene; *kami* al japonezilor; *brahman* din religia indiană; *el* al vechilor evrei și chiar *numina* al romanilor, care desemnează forțe amorfe, răspândite în natura care-l înconjoară pe om, entitatea melaneziană nu este deloc universală, așa cum încearcă unii autori să acrediteze.

După Mircea Eliade, acest concept nu ne poate servi drept bază pe care să construim o teorie generală a religiei primitive. De altfel, această forță nu o posedă oricine, ci doar divinitățile sau eroii, sufletele morților sau oamenii și obiectele care au un anumit raport cu sacrul, adică vrăjitorii, fetișii, idolii etc. Mana nu poate fi întâlnită ruptă, ipostaziată, detașată de obiecte, de evenimente cosmice, de ființe sau de oameni. “Rezultă că teoria care consideră *mana* ca o forță magică impersonală nu este deloc justificată”(10,33).

Punctul de vedere eliadesc se justifică prin faptul că aceste hierofanii și kratofanii elementare nu epuizează experiența și teoria religioasă a “primitivilor”, și deci nu pot constitui o bază pentru întemeierea unei adevărate religii, întrucât categoriile sacrului depășesc în mod constant epifaniile mana-ei.

Credința despre *mana* reprezintă una dintre formele incipiente ale experienței sacrului în care ea se înfățișează concomitent ca o criză a existenței și soluția acestei crize.

IV.4. Totemismul

Totemismul reprezintă o formă a religiei primare, fundamentată pe ideea unei înrudiri supranaturale într-un grup de oameni și o anumită specie de animale, de plante sau, mai rar, de anumite obiecte. Totemismul reprezintă un sistem de relații sociale care reglementează viața societăților aflate în stadiul de dezvoltare a comunităților primitive; el organizează relațiile economice și reglementează raporturile interumane și între subgrupurile comunității.²⁷

Termenul de *totem* desemnează un simbol mitic al eroului eponim (care dă numele său) al clanului în sistemul organizațiilor tribale. . Obiect al unui cult religios, totemul nu poate fi ucis sau vătămat, consumarea lui fiind permisă numai o dată pe an, cu ocazia sărbătorii *inticiuma*. Ca și alte ceremonii religioase în cadrul cărora se oficiază un sacrificiu real sau simbolic, *inticiuma* are trei momente constitutive.

a. Sacralizarea officianților, când cei însărcinați cu îndeplinirea ritualului își schimbă aspectul exterior, spre a semăna cu animalul totem și se separă de ceilalți membri ai grupului, pentru a deveni sacri.

b. Drama mitică are loc atunci când evenimentul este *povestit* (mitul) și *jucat* (ritul) de personaje mascate și gătite cu podoabe sacre, care sacrifică animalul. Urmează masa în comun; tabuul fiind ridicat, oamenii își mănâncă totemul, împărtășindu-se din sacralitatea lui.

c. Desacralizarea, când oficianții, nepedepsiți pentru uciderea totemului, reintră în grupul totemic profan. De remarcat că astfel de ritualuri stau la originea teofagiei (mâncatul zeilor) și a altor ritualuri cu sacrificii reale sau simbolice de animale, plante comestibile sau chiar ființe umane.

În totemism acționează același mecanism al raportului dialectic dintre sacru și profan, deoarece în faza originară a fenomenului religios, orice poate deveni hierofanie. Probabil că nu există nici un obiect, ființă sau plantă care, la un moment istoric dat, într-un spațiu, să nu fi îmbrăcat prestigiul sacralității dar, așa cum constată Mircea Eliade, rămâne totuși adevărat că nu se cunoaște nici o religie sau grup etnic care să fi cumulat, în decursul istoriei sale, toate aceste hierofanii. Astfel spus, au existat întotdeauna în cadrul oricărei religii, alături de obiectele sau ființele profane și obiecte sau ființe sacre. Mai mult, chiar și atunci când o clasă întreagă de obiecte poate primi valoarea unei hierofanii, vor exista întotdeauna obiecte în această clasă, care nu sânt investite cu acest privilegiu, fiindcă dialectica hierofaniei presupune o *alegere*, o *singularizare*.

Aceeași binaritate a sacrului se întâlnește și în totemism. Tot ceea ce este insolit, deosebit, nou, perfect sau monstruos, devine un recipient pentru forțele magico-religioase, un obiect de venerație sau de teamă, în virtutea sentimentului ambivalent pe care-l provoacă în mod constant sacru, iar această ambivalență a sacrului este tabu-ul. “În general, este sau devine *tabu*, orice obiect, acțiune sau persoană care poartă, în virtutea propriului său mod de a fi, sau care dobândește printr-o ruptură de nivel ontologic, o forță de natură mai mult sau mai puțin incertă” (10, 33). La malgași, de pildă, sunt interdicții categorice care separă pe bolnavi și morți de restul comunității; este interzis să se atingă un mort, să fie privit sau să i se rostească numele.

tabu

În limba tribului *odjibve* (indieni din America de Nord) cuvântul “totem” sau “ototem” înseamnă “ginta lui ...” Până în prezent, cel mai bine cercetat este totemismul triburilor australiene. Aici totemul era considerat *strămoșul* sau întemeietorul ginții, el fiind emblema și protectorul clanului. Srâns legat de totem este “*tabu*”-ul, adică interdicția de a pricinui vreun rău oricărui exemplar din specia totemului. Pentru unii cercetători, totemismul este mai mult o formă de organizare socială, decât religie, deoarece totemul nu e zeu, ci prietenul clanului, expresia lui simbolică. Se pare că totemismul este un fenomen limitat numai la organizarea patriarhală fiindcă matriarhatul nu-l cunoaște, iar acolo unde există, el va avea pe lângă semnificația religioasă și una socială.

Fiind specific societății gentilice timpurii, totemismul este organic legat de anumite forme ale activității economice: vânătoarea, culesul etc. El reflectă particularitățile relațiilor bazate pe rudenia de sânge, ceea ce a dus la apariția unor interdicții nu numai cu

caracter alimentar, dar și matrimonial, între care și exogamia, adică obligația pe care o au membrii unui clan de a se căsători numai cu membrii altui clan, indivizii aceluiși clan socotindu-se rude între ei prin descendența din totemul comun. Exogamia este considerată, în genere, una dintre caracteristicile totemismului ca religie, deși această restricție este pur socială. Legătura membrilor ginții cu flora și fauna mediului înconjurător era concepută tot ca o “rudenie de sânge”. Mai târziu, pe fondul credințelor totemice, va apare cultul animalelor existent și astăzi la unele comunități sau chiar popoare.

În totemism se disting doi termeni ai unei relații: a. *subiectul*, reprezentat de grupul sau individul uman, și b. *obiectul* – totemul respectiv. Grupul totemic nu coincide totdeauna cu grupul local, deoarece în multe cazuri s-a păstrat obiceiul vechi de a socoti rudenia și a transmite totemul pe linia maternă.

La unele triburi din Australia s-au descoperit și forme speciale, netipice, de totemism: totemismul pe sexe sau chiar totemismul individual. Esența totemismului pe sexe constă în aceea că, în afara obișnuirilor totemuri ale ginții, atât bărbații cât și femeile mai au câte un totem distinct. După unii cercetători, totemismul pe sexe reprezintă forma cea mai veche în care s-ar reflecta structurarea comunitară, legată de diviziunea muncii pe sexe.

Totemismul individual este o formă mai târzie a credințelor totemice și care constă în faptul că individul uman are, în afară de totemul ginții și un totem personal. Cel mai adesea aceasta se întâmplă în cazul bărbaților vrăjitori, vraci, căpetenii etc. Totemul personal, se moștenește de la tată, fie se dobândește prin inițiere.

Așadar, totemismul se prezintă ca una din cele mai vechi forme de sistematizare culturală a tuturor experiențelor oamenilor în domeniul religiei, al artei, moralei și al unei concepții rudimentare asupra lumii în societatea tradițională.

Totemismul a constituit un domeniu vast de investigație pentru mulți cercetători ai istoriei religiei J.I. Mac Lennan, J.G. Frazer, S. Reinach ș.a., creându-se la un moment dat, un fel de “pantotemism”. Au existat însă și poziții care neagă totemismul ca formă primară a religiozității, considerându-l o variantă particulară a cultului strămoșilor, fiind redus astfel la animism. R. Lowie, o autoritate în materie de etnologie, se îndoiește în general de existența totemismului ca religie: “Pentru a prezenta rezumativ poziția mea personală în problema totemismului declar că, în ciuda perspicacității și a erudiției care au fost cheltuite în acest scop, nu sunt convins că realitatea fenomenului totemic ar fi fost demonstrată”.²⁸ Teoriile care contestă statutul de religie a totemismului, pornesc de la ideea că orice religie adevărată trebuie să satisfacă cele trei cerințe fundamentale: a. prezența divinității; b. a cultului; și c. organizării instituționalizate.

IV.5. Magia

Magia reprezintă un complex de practici și ceremonii întemeiate pe credința în existența unor forțe supranaturale prin care este posibilă acționarea asupra realității înconjurătoare. Credința că omul poate sili aceste forțe să acționeze în favoarea sa a generat procedee magice foarte diferite, individuale sau colective.

Astfel, a apărut *magia neagră* – cu efecte nocive, *magia albă* – cu efecte curative, *magia războinică*, *de muncă*, *de dragoste* etc. Spre deosebire de animism, care se caracterizează printr-o anumită pasivitate în fața realului, magia evidențiază elementul activ, rezultat din dedublarea lumii și care constituie o dovadă a credinței fie în eficacitatea contactului, fie în cea a asemănării.

Unul dintre aspectele tipice ale societății primitive constă într-o concepție naivă asupra vieții, naturii și relațiilor interumane. Istoria oamenilor și a naturii se confundă; una apare ca o continuitate a celeilalte. De aceea, simbolul, ritualul magic sau religios echivalează cu realitatea iar binecuvântarea, descântecul, blestemul sunt formule magice menite să asigure îndeplinirea intențiilor, dorințelor și gândurilor.

Într-un ritual magic, obiectivul se confundă cu subiectivul. În cazul magiei, sacrul odată apărut, exercită o acțiune inversă (*feed-back*) față de drumul genezei sale. Sacrul magic reprezintă o imagine în care omul nu se mai recunoaște pe sine, ci o forță străină și superioară lui, capabilă să-i determine într-un fel sau altul existența. La originea ei, practica magiei nu se deosebește de religie.

Este adevărat că magia nu este legată de vreo prerogativă de ordin social, pentru că în orânduirea primitivă toți încercau “să facă presiuni” asupra fenomenelor naturale. Cu timpul însă ea tinde să devină apanajul câtorva indivizi care se consideră înzestrați cu puteri extraordinare. Tocmai în aceasta constă caracterul de neconfundat al ritualurilor magice. “În ziua în care a apărut primul “mag” s-a născut ideea de sacerdot”²⁹.

a. Magia legată de muncă

De regulă, riturile magice sunt legate de activitatea economică. Frazer relatează că australienii, înainte de a pleca la vânătoarea cangurului, execută un dans ritual în jurul unui desen, făcut pe nisip, al acestei păzi străpunse cu sulița. Cea mai mare însemnătate le aveau însă ritualurile legate de asigurarea *fertilității*. Astfel, la unele popoare s-a

păstrat obiceiul de a-și pune înaintea semănatului rufe curate pentru ca ogorul să fie curat și să nu-l năpădească buruienile sau, pentru a aduce ploaia, vrăjitorul indian turna apă de pe acoperișul colibe sale. La români, un străvechi dans ritual numit *paparuda*, însoțit de chiuituri și de versuri cântate sau recitate invoca venirea ploii.

b. Magia neagră

Magia neagră este unul dintre cele mai răspândite tipuri de magie, generată de relațiile ostile dintre triburi și ginți. Spre deosebire de celelalte variante ale magiei care au, de obicei, un caracter utilitar, magia neagră este un fenomen antisocial și, de aceea este deseori pedepsită.

Atitudinea bănuitoare, dușmănoasă față de triburile străine își găsește explicația în neputința omului arhaic de a cunoaște întotdeauna adevăratele cauze ale bolii și ale morții. Australianii, de pildă, credeau că orice moarte în afara celei survenite pe câmpul de luptă se datorește vrăjilor făcute de dușman. De aceea, după fiecare deces se încerca ghicirea dușmanului care l-a vrăjit pe mort. Tot la australieni exista un mod caracteristic de a pricinui cuiva rău. Cu un bețișor de os, ascuțit la un capăt și rotunjit la celălalt, se ținea de departe cel vizat și se rostea un descântec aducător de nenorocire sau blestem. Credința în puterea magiei era atât de mare, încât persoana vrăjită cădea într-o stare de apatie și în scurt timp murea. Acest lucru făcea să crească și mai mult credința în farmece.

Se considera (și încă se mai consideră și în lumea civilizată) că ritual magic ar avea o eficacitate mai mare dacă era săvârșit asupra unor obiecte care aparțineau persoanelor împotriva cărora era îndreptată vraja. Deseori riturile magice aducătoare de rele erau săvârșite asupra imaginii celui în cauză. De pildă, la tribul aranda, în cazul părăsirii căminului de către soție, bărbatul desena pe pământ imaginea ei și o străpungea cu lancea, proferând formule magice corespunzătoare.

c. Magia tămăduitoare

Magia de leac este, desigur, tot o sacralizare a activității umane, nu în domeniul productiv, ci în acela al sănătății. Potrivit convingerii primitivilor, boala și moartea n-ar fi ceva firesc, natural, ci niște “rele” care se abat asupra omului prin acțiunea unor forțe răuvoitoare, îndeosebi duhuri rele și dușmani.

Deși au rădăcină comună, este necesar să distingem **magia bolii** de **magia morții**. Magia bolii a devenit cu timpul un aspect al medicinei empirice populare, dar și al medicinei științifice, în timp ce magia morții s-a subsumat treptat cultului morților, devenind, în unele împrejurări și o terapie a mântuirii, a izbăvirii de păcat, a salvării, adică o soteriologie. Inițial magia de leac s-a axat pe nevoia vindecării rănilor sau a bolilor. Însă, pe măsură ce omul dobânda “intuiția viitorului”, ea și-a deplasat atenția și către prevenirea bolii (profilaxie). Fie preventivă ori curativă, magia de leac a strâns și

adesea a conservat vaste cunoștințe empirice, multimilenar verificate în practica de igienă, medicație și chiar chirurgie.

De remarcat și faptul că un rol important în cadrul magiei tămăduitoare l-a jucat cuvântul cu funcțiile lui terapeutice, benefice. Valoarea magică a cuvântului s-a bucurat de un imens prestigiu, ceea ce a făcut posibilă apariția mai târziu, a descântecelor, însoțite sau nu de gesturi magice corespunzătoare.

Să nu uităm că pentru primitiv cuvântul și obiectul sau actul pe care-l denumește sunt totuna. De aceea, în conștiința primordială, hipnoza, sugestia, autosugestia au avut un rol foarte însemnat. De mare interes teoretic și practic sunt cercetările actuale privind utilizarea cuvântului ca excitant fizic sau psihic. Datorită unor prejudecăți după care sugestia, hipnoza sau telepatia ar fi niște aberații “mistice”, studiul științific al acestor fenomene, la noi, a fost serios neglijat. Or, este edificatoare în acest sens, bunăoară, utilizarea curativă a psihoterapiei în medicina modernă.

În concluzie, trebuie evidențiat faptul că toate religiile contemporane au ca element structural sau funcțional credințe și practici animiste, totemice sau magice. Doctrina, cultul și instituțiile celor trei religii universale atestă cu prisosință această afirmație.